

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/9/45-52>

Khurshida Kadirova

Alisher Navoi'nin adını almıştır
Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi,
filoloji bilimleri doktoru, docent
<https://orcid.org/0000-0001-5194-7155>
kadirova.golden@yandex.ru

Özbek dilinde evfemizm ve disfemizm (Abdulla Kadirî eserlerini örnek alarak)

Özet

Öncelikle bir konuşma olgusu olan eufemistik ve disfemistik anlam birimleri, yazarların konuşmalarında bireysel olgular olarak ortaya çıkar. Bu nedenle, söz sanatçılarının eserlerinde kullanılan bu tür eufemistik ve disfemistik anlam birimlerini bireysel konuşmanın bir bileşeni olarak incelemek özellikle önemlidir. Modern Özbek nesrinin kurucusu Özbek romancı Abdulla Kudiriy'nin eserlerinin dili üzerine bazı çalışmalar yapılmış olsa da, edebi konuşmasında önemli bir yer tutan eufemistik ve disfemistik anlam birimleri ve yazarın bunları kullanma becerisi özel bir inceleme konusu olmamıştır. Dil birimleri ulusun aynasına yansıyan her dilin özelliği. Konuşma fenomeni olarak kabul edilen örtmeceler ve disfemizm, başkaları için bir anlamda milenyumun aynadaki görüntüsüdür. Avrupa ülkelerinde bu olgular uzun süre çalışılmış ve 90'lı yıllarda Özbek dilbilimine girmiş ve günümüzde en ilgi çekici konu olarak bir yasak kaynağı olarak kalmıştır. Çünkü değişen, analitik, tartışmalı ve sorunlu bir olgudur. Bu makale ayrıca sınıflandırma özelliklerini tartışmaktadır. Bilim adamlarının görüşleri analiz edilir. Makale sonuç bakımından zengindir ve Özbek dilinin zenginliğini göstermektedir. Her iki olgu da bir aktarımın, bir konuşma sürecinin ürünüdür. Bu olguya dahil edilen birimlerin bir kısmı dilseldir ve edebi norma dahildir. Böylesine bir eufemistik anlamla yüklü dil birimleri, eufemistik veya disfemik anlamın yeniden adlandırılmasını da gerektirir. Eufemistik veya disfemik özellik geçerliliğini yitirdiğinde, anlamdaki öznel ilişkisel renk zayıflar. Böylece zamanla yeni birimler ortaya çıkar ve eskileri dilsel düzeyde eşanlamlı, eşsesli ve çok anlamlı diziyi tamamlar. Ayrıca, bir kelime veya ifadenin kısaltılması ve değiştirilmesiyle ortaya çıkan ve başka bir dilden ödünç alınan bir kelimeyle değiştirilmesiyle ifade edilen örtük, jestsel ve sözsüz eufemizm veya disfemizm yelpazesi genişler. Üslup ve dilbilgisi sınıflandırmaları ortaya çıkar ve sözlükler oluşturulur. Böylece bu olgu, mekân ve zamanla bağlantılı olarak gelişmeye devam eder. Dilsel olgulara pragmatik yaklaşım, dilsel olguların pratik bir temelde değerlendirilmesinin özel biçimlerinden biridir. Bu, dilin canlı bir imgede, zaman ve mekân bütünlüğü içinde, salt dilsel bir temelde gerçekleştirilemeyen saf, "kuru", "imgesiz" dilsel yapının ötesine geçen bir gözlemdir. Oysa konuşma çok yönlü ve karmaşık bir olgudur. Bu, dilbilimin konuşma üretim ve alımlama sürecini inceleyen diğer ilgili disiplinlerle iş birliği yapmasını gerektirir. Dolayısıyla, eufemistik ve disfemik birimlerin özünü ortaya çıkarma gerekliliği, bunların konuşmada pragmatik bir temelde gözlemlenmesini gerektirdiğinden, analiz salt dilsel çerçevenin ötesine geçer ve sosyolinguistik, psikolinguistik, dil-bilişsel, pragmalinguistik ve nörolinguistik bir nitelik kazanır.

Anahtar kelimeler: örtmece, disfemizm, kakofemizm, Özbek dili, linguoculturology

Khurshida Kadirova

Tashkent State University
of Uzbek Language and Literature,
named after Alisher Navoi
doctor of philological sciences, associate professor
<https://orcid.org/0000-0001-5194-7155>
kadirova.golden@yandex.ru

Euphemism and Dysphemism in Uzbek Language (Taking an Example from Abdulla Kadiri's Works)

Abstract

Primarily a speech phenomenon, euphemistics and dysphemistics emerge as individual phenomena in the speech of writers. Therefore, it is particularly important to examine such euphemistics and dysphemistics used in the works of spoken word artists as components of individual speech. While some studies have been conducted on the language of the works of Uzbek novelist Abdulla Kudiriy, the founder of modern Uzbek prose, euphemistics and dysphemistics, which hold a significant place in his literary speech, and the author's skill in using them, have not been specifically examined. Linguistic units are a characteristic of every language reflected in the mirror of its nation. Euphemisms and dysphemisms, considered speech phenomena, are, for others, a mirror image of the millennium. These phenomena have been studied for a long time in European countries, entering Uzbek linguistics in the 1990s and remaining a source of prohibition, a topic of greatest interest today. This is because it is a changing, analytical, controversial, and problematic phenomenon. This article also discusses its classification features and analyzes the opinions of scholars. The article is rich in its conclusions and demonstrates the richness of the Uzbek language. Both phenomena are the product of a transmission, a conversational process. Some of the units included in this phenomenon are linguistic and are included in the literary norm. Language units loaded with such euphemistic meaning also require the renaming of euphemistic or dysphemistic meaning. When the euphemistic or dysphemistic characteristic loses its validity, the subjective relational color of the meaning weakens. Thus, over time, new units emerge, and old ones complete the linguistic sequence of synonyms, homonyms, and polysemy. Furthermore, the range of implicit, gestural, and nonverbal euphemism or dysphemism, expressed by shortening and modifying a word or expression and replacing it with a word borrowed from another language, expands. Stylistic and grammatical classifications emerge, and lexicons are created. Thus, this phenomenon continues to evolve in relation to space and time. The pragmatic approach to linguistic phenomena is one of the special forms of evaluating linguistic phenomena on a practical basis. This is an observation of language in a living image, within the totality of time and space, that goes beyond pure, "dry," "imageless" linguistic structure, which cannot be realized on a purely linguistic basis. However, speech is a multifaceted and complex phenomenon. This requires linguistics to collaborate with other relevant disciplines that examine the processes of speech production and reception. Therefore, because the necessity of uncovering the essence of euphemistic and dysphemistic units necessitates their observation in speech on a pragmatic basis, the analysis goes beyond the purely linguistic framework and acquires sociolinguistic, psycholinguistic, linguistic-cognitive, pragmalinguistic, and neurolinguistic qualities.

Keywords: *euphemism, dysphemism, cacophemism, Uzbek language, linguoculturology*

Giriş

Medeniyet ocağı sayılan Doğu halkları, özellikle, Türkî dilde konuşan milletlerin nutku yüzyıllar boyunca esrarengizliğiyle, çekiciliğiyle dünya dillerinden fark ediyordu. Güzel ifadeler aynı halkların ruhu, maneviyetinden söz eder. Halkın örf adetlerini kendinde yansıtan böyle bir milletin edebi örnekleriye dünya okuyucularında olumlu tasavvur oluşması için tarihi belge olarak çok değerlidir. Bu cümleden şunu diyebiliriz ki, hiç bir halkın dini Özbeklerinki gibi nükteli, neşeli, boyalı ve cazibeli değildir. Herhangi bir kelimeyi değişik şekilde söylemek, kinayeli ifade etmek, haklın kandan kana geçen seciyesinde kendi ifadesini yansıtır. Bunu anlamak için Özbek olmak, Özbekler gibi yeşil çay içip, espri yapmak lazım. Sözcükleri bu kadar zarif kullanmak için Özbek halkını yukarı dereceye koymak lazım.

Araştırma

Böyle ifadelerden biri evfemizmdir. Böyle mecazların oluşması Özbeklerin nutkuna ait olduğu için, edebi dil kurallarının dışında konuşma birliği olarak ta çeşitli şekillerde yansır. Ama onu

öğrenmek, doğru telkin etmek dilcilik alanının önündeki önemli görevlerden biri olarak kalır.

Evfemiye hadisesini öğrenmek Özbek dilinde 1963-64 yıllarında başlamıştır. N.İsmatullayev'un "Şimdiki Özbek dilinde evfemizmler" adlı tezinde (İsmatullayev, 1963, s.19) ve onun aynı yıllarda yayınlanan makalelerinde işbu hadise hakkında önemli görüşler vardı (İsmatullayev, 1963, s.18). Nimet İsmetullayev onu önceleri yasaklanan sözler – tabunun yerinde kullanıldığını (İsmatullayev, 1964, s.11), bununla birlikte bazı dilcilerin tabuyla evfemizmi karıştırdığını, örneğin, A. Potrebnya: "Korkunç şeylerin asıl adını söylememek evfemizmdir" (Potrebnya, 1905, s.38) diye evfemizme tabuya verilecek tarifi verdiğini söylemiştir. Bu görüş bizce de doğru. Evfemizm tabudan farklı olup, ona aşağıdaki tarifi vermek daha doğru olur: "Evfemizm (yun. eupemismos; eu-iyi, phemi-konuşurum) bir durumun, bir şeyin daha yumuşak ifadesi, kaba, ahkâsız kelime, deyim ve tabunun yerine kaba olmayan, kibar bir ifade ve deyim kullanmak. Meselâ, *gebe* sözcüğünün yerine *hamile* sözcüğünü kullanmak" (Hacıyev, 1985, s. 101).

Bu izleminlerden sonra Özbek dilciliği kitaplarına evfemizm terimi de eklendi ve kısa bilgiler, notlarla öğrencilere sunuldu. 1983 yılında neşredilen "Özbek Dili Uslûpsınaslığı" kitabında evfemizm ve kakofemizm (ya da disfemizm) hakkında daha dolaylı anlatılmıştı (Şamaksudov, Rasulov, Kongurov, Rustamov, 1983, s. 78). Ama gün geçtikçe konuşma tarzının çetinleşmesi, mükemmellik ve cila kazanması sonucunda Özbek dilindeki evfemizm üzerinde durulması gerekir ve 1997 yılında A. Amanturdiyev "Uslûpsınaslığın araştırma konusu olarak ta ne zaman sonucuna ulaşması gereken konu" (Amanturdiyev, 1997, s. 124) diye evfemizmi geniş kapsamda öğrenip "Özbek nutkunun evfemik esasları"nda inceler. Bununla birlikte bilginlerin genel dilcilikte, Türkolojide, şu cümleden, Özbek dilciliğinde evfemizmlerin öğretim tarihiyle de ilgilendi. Mesela, A.N.Samoyloviç'in Kazak, Kırgız kadınlarının kocaları ve onların kardeşlerinin adlarına ekledikleri kurt, koyun, kuzu, derya, kamyş gibi sözcüklerin söylenmemesi sonucunda onların konuşmalarından aşağıdaki cümleyi yazdığını söyledi: (Amanturdiyev, 2000, s. 29) "Akan (derya)nın karşı tarafında yetişen (kamyş)in altında üvleyen (kurt) meleyen (koyun)in yavru(kuzu)sunu yiyor" (Samoylovich, 1929, s. 124)

Bunun dışında Özbek dilindeki evfemizmleri sınıflandırarak, bölümlere böler, mesela, evlenme, ahlâsızlık, cinsî ilişki, müracaatla bağlı evfemik vasıtalar, insanların söylenmesi ayıp olan organları ve onlarla bağlı giysi adları evfemesi, cinsi ve bedensek kusurlarla bağlı evfemik vasıtalar, yemek yemek ve doyumla ilgili evfemik vasıtalar, insanın olumsuz faaliyetiyle, bazı örf adetlere bağlı, yaşlılıkla ilgili evfemik vasıtalar bunların bazılarıdır. Hele ölümle bağlı evfemik vasıtaların Özbek dilinde 300'a yakın türünün bulunması önem arzeder (Amanturdiyev, 1996, s. 45). Şimdiki Özbek konuşma dilinin elle tutulmaz ifadelerinin çok olması dikkate şâyandır. Edebî eserlerde kullanılan evfemizmler Çzbek dilinin ne kadar güzelliğini, zenginliğini gösterir.

Büyük söz ustası, kendi döneminin meşhur yermeli fkracısı, yazar A. Kadirî'nin sosyopolitik konulu yazıları o devirlerden beri insanların ilgisini çekmesine de onun sözcük kullanma mahareti, özellikle evfemizm ve disfemizmleri kullanması sonucu dersek doğru olur. Özbek romancılığına esas olan meşhur "Ötgen kunlar" ve "Mihraptan çayan" eserleri ise Özbek halkının konuşma kültürüne örnek olacak kaynak olarak sevilerek okunulan kitaplara dönüştü. Yazarın dil konusunda çok keskin olduğuna hatta dünya edebiyatçıları da tanık olmuşlardır. Türkmen yazarı Muhtar Avezov A. Kadirî hakkında "...O yirminci yılların bütün... Türkî diller edebiyatı edebî nesrinin en yetenekli şahsıdır" (Kadirini kumsab, 1994, s.56) demişti. A. Kadirî dilini öğrenmek, kendi araştırma işlerinde yazar eserlerinden örnekler getirmek dilciler için zevkli bir uğraş olageliyor.

A.Kadirî tarafından yazılan eserler bir anlamda evfemizm ve disfemizmlerden oluşan toplam gibi göz önümüzde sergilenir. "Ötgen kunlar" eserinin kahranamı Yusufbek Hacı'nın "*neden her şeyi bilen aklın, buna gelince aksıyor*" ifadesi yazarın milli medeniyetten haberdar olduğunun kanıtıdır. "*Neden sen ahmaklık ediyorsun, kolay şeyleri bile anlamıyorsun...*" ifadesinin yerine "*aksıyor*" sözcüğü cümleye o kadar güzel kalıpla yerleştirilmiş ki, konuşanın ağzından çıkan bu cümlede hiç bir kabalık yansımıyor. Belli ki, evfemizm kendiliğinden eş anlamlı sözcükler dağarcığını genişletip dili zenginleştiriyor. Sadece bir ifadeyi bile türlü şekillerde ifade etmek, tabii ki, konuşmada rahatlık sağlar. Ama "aksamak" kelimesi yazar eserlerinde tamamen farklı anlamı ifade edip, evfemik eş sesliliği de oluşturur. "*İştirakiyün*" gazetesi bir basılıp, bir basılmadan *aksamaya başladı*."

Yani, aksamak – şansızsızlık anlamında.

“Evfemik eş sesliliğe ait” (Amanturdiyev, 2002, s. 128) problemler de Özbek dilciliğinde yeterince incelenmiş. A.Kadirî eserindeki işbu araştırma çok mantıklıdır:

manasız I (evf. eş ses. – anlamı: kocasız) – Onu bırak – dedi kızlardan yine biri, - Gülşen ablam kocasını yalnız bırakıp, biz manasızların içinde yine bir manasız olarak yatıyor; bunda da bir anlam var mı acaba?

manasız II (evf. eş ses. – anlamı:fahişe) – Neden anlam olmasın, bize benzeyen manasız çoğalır.

manasız III (evf. eş ses. – anlamı: anlamsız, geri zekalı) – Yok olun hepiniz... Artık manasızları çoğaltmayacağım, rahat uyuyun. (“Mihraptan çayan”, s. 128)

Evfemik örnekler yazar eserlerinde, hele siyasi hayata ait konularda çok kullanıldığını hissediyoruz. Tarihi devirlerle bağlı gayeler yeni yeni konuşma birliklerinin oluşmasına sebep olduğu gibi, siyasi hadise ve şahısları da ahlâkî ve medeni taraftan direkt ifade etmemek sonucunda yeni birliklerin oluşması doğaldır. Siyasi, sosyopolitik ya da edebî uslûpte ise aynen o devre göre bu vasıtalar kendi ifadesini bulur. “*Seidovlar için önceleri böyle “helâl meslek”le geçinmek mümkün olabilirdi; ama artık, hele bugün, yani parlak açık günde hırsızlık?!*” (“Sözlük püdretiliği ve sahte resmîlik”, s. 390)

O devrin ortamı “kapalı” ifade edilen yukarı cümlede “parlak açık gün” tamlamasıyla siyasi dönemi yeni konuşma birliğiyle ifade edildiğini görüyoruz. Yani, demokrasi, aşîkârlik, adaletli bir devlette hırsızlık yapılması arıp bir durum olduğunu anlatmak istiyor. A. Kadirî için kolay sayılan usûllerden biri olan “iğneli laf” evfema yapmaya esas olarak hizmet ediyor. Bu sırada bir cümlede bir sözcüğü iki kez tekrar etmemek için eş anlamlılık – hırsız sözcüğünün evfeması da veriliyor – “helal meslek”. Sonuçta “iğneli laf” ortaya çıkıyor. Yazar ise bu hadiseyi zehirli kamçının altına alıyor.

“A. Kadirî Culkunbay’ın 15-17 Haziran 1926 yılında yapılan mahkemede yaptığı konuşma”nın “*Nikolay tahttan yıkıldıktan sonra acemi halk polisine istekli olarak girdim.*” (Kadirî, 1926, s. 372) cümlesindeki “tahttan yıkıldı” tamlaması, önce “görevinden ayrıldı” tamlamasının evfeması sayılıyordu, sonradan evfemik karakterini kaybedip anlamca disfemaya yakın kavramı ifade etmeye başladı. Bu tamlama, aynı cümlede sadece yazarın konuşma maharetinin güzelliğini korumak için kullanılmıştır.

Bu yazı sırasında evfemizma ait görüşler getirilmiş, ama disfemizm üzerinde durulmamış. Disfemizm evfemizme zıt anlamlıdır. O.S.Ahmatova’nın “Slovar lingvističeskikh terminov” (Dilcilik terimleri sözlüğü) adlı sözlüğünde disfemizme kısaca tarif verilmiştir.

“Disfemizm (kakofemizm) esp. disfemismo. Троп. состоящий в замене естественного в данном контексте обозначения, какого-л. предмета более вульгарным, фамильярным или грубым; противоп. Эвфемизм...” (Ahmanova, 1969, s. 402). Yani, “Onlar konuşanın dinleyiciye ya da herhangi bir nesneye espri, alaylı, iltifatsızca bakmasını, ilgi göstermesini ifade eder” (Şamaksudov, Rasulov, Kongurov, Rustamov, 1983, s. 28)

Şunu söylemek gerekiyor ki, evfemizm Özbek dilciliğinde disfemizme göre daha iyi tetkik edilmiş ve bugüne kadar disfemizm evfemizmin bir katı olarak sistemli öğrenilmemiştir. Onun çevredeki olaylara ilgisi, aynı gruba giren anlamları, dil sathındaki yerinin belirlenmediği, dil ve konuşmadaki disfemalar birbirinden ayırt edilip disfemik anlam grupları fonksional uslûbî yönden tesnif edilmemiş olması çok üzücü bir durumdur. Sadece o kitaplarında kısacık verilen tarifler çok azdır. Bunun dışında dilciler arasında da aynı mesele yüzünden halâ tartışmaların olması onun öğrenilmesi biraz geciktiğini gösteriyor. Zira, *gözü toprakla dolmak, cehenneme yol almak* gibi iltifatsız, espri, alaylı sözcükler ve beddualar dilimize yerleşmiş, sıradan bir ifade olarak “yerleşmiş” sözcük ve deyişler sayısı çoktur. Bilhassa, A. Kadirî eserlerinde böyle durumlar çok. Bunun dışında, önceden evfema sayılıp sonradan disfemaya dönüşen ifadeleri öğrenmek lazım.

“Sonraki yıllarda bazı sebepler yüzünden Lenin, Stalin, Brejnev, Gorbaçov adlarının yerine *merkezdeki, yukarıdaki, üstteki, büyük, büyük başkan, birinci, dahî, halkların atası, Moskova’daki yücemiz, memleket rehberi, Özbek pamukçularının atası, aziz konuk, yukarı mertebeli konuk, saygılı atamız, hepimiz için saygılı* gibi gibi ifadeler evfemik karakterini kaybedip anlamca disfem olarak kullanılıyor...” (Amanturdiyev, 2000).

Sebebi, 20.yılların siyasi sisteminden acı çeken Özbek halkının dilinden bunun gibi sözcük ve tamlamalar kinaye, istihza anlamlarında ifade ediliyor:

“sayeban-ı merhamet” (dis.- anlamı: Hudayar Han): Çünkü “sayeban-ı merhamet” vicdanına uyacak “aptal”lardan değildir (“Mihraptan çayan”, s.57)

“huzur-u mübarek” (dis. – anlamı: Hudayar Han): Eşikçi başını eğerek arkasıyla gidip, birinci odanın eşiğine geldi ve eşikte bekleyen Enver’i “huzur-u mübarek”in yanına götürmek özere yol gösterdi. (“Mihraptan çayan”, s. 74)

A.Kadirî eserlerinde şahsı anlatan evfemik vasıtalar bu işte toplanan örneklerin çoğunu oluşturduğunu gösteriyor. Onları kendi içinde birkaç gruba ayırabiliriz. Mesela: *ocakbaşı* (Cumhurbaşkanı), “büyük” (iktıdar kişisi), “seçim” *fareleri* (seçimi sahteletştiren iktıdar üyeleri) gibi ifadeler de siyasi şahıslar sayısını çoğaltan evfemik vasıtalar olarak yazar eserlerinde yansımıştır.

Şahsı anlatan evfemik ifadelerin edebî konuşma dili için norm sayılan fahişe anlamını veren evfemlerden olan *zinakâr*, *helâl olmayan*, *ahlakı bozuk*, “değişen” gibi ifadeleri dilimizde yaygın olup A. Kadirî eserlerinde bunun değişik tamlamalarla söylendiğini görürüz. *Mecnun*, *Leyli*, *baba*, *barışnahan*, *marca*, *metres*, *oynaş*, “naz sahibi” gibi vasıtalarla da kullanılmıştır.

“müştipet” (çok şefkatli, mihriban) ifadesi aslında olumlu sözcük olsa da, metin içinde fahişe anlamında gelip evfemik kinaye şeklini oluşturuyor. Onun için de tırnak içine alınıyor. “*Elbette bu “müştipet”leri mutlu etmek belinde kemeri olan her bir insanın görevidir*” (“Hey, yer yutkur”, s. 173). onun için tırnak içine alınan evfemik vasıtalar yazar eserlerinde çok. Mesela, “suçlular” (suçsuzlar), “müşfik mihribanlar” (zenginler)... Onun böyle tarzı daha çok kinayeye bağlı olup ters anlam ifade eder. Bu yolla mizah ortaya çıkar.

A.Kadirî eserlerinde görülen *Firavn kızı* ifadesi büyük önem arzeder. Burada tarihi şahıs anlatılıp, bu şahsa denkleştirilen düşüncesiz bir Rus kadını – fahişeler adı evfemik şekilde ifade edilir. “*Siz de her gece görürsünüz, polisiz mezarlıktan tutup çıkarttığı düzgün, yüce gönüllü, saç taralmış, kuyruğu yolunmuş, yanakları büyük yapay efendi hazretleriyle kendini Firavn kızı zanneden güzel...leri!...*” (“Nefsi şeytan”, s. 99)

Yine evfemik vasıta olarak fahişe anlamında gelen ifadeler için yardımcı sözlere de müracaat edildiğini görebiliriz. “*Doğrusunu söyleyecek olursak (arada dinleyen yok, değil mi?), bu saç uzun, aklı kısa anav manavlara (onlara bunlara) bayram yapmanın ne alemi var?*” (“Hey, yer yutkur”, s. 174)

Anav manav ifadesi ana ve mana (yani, o ve bu) sözlerinden alınmış olup, onlar A. Ahmedov’un söylediği gibi işaret zamirleri gibi cümlede öge olarak kullanılmaz. (Ahmedov, 1976) Bunula birlikte cümle öğeleri ile gramer ilişki kuramaz. Onlar o (an) ve bu (mun) zamirlerine –a yönelme hal eki eklenerek edat görevinde kullanılır. Demek ki, anav, manav (Özbek edebî dilinde o, bu) gibi lûgavî birliğe sahip olmayan soyut düşünceler de yazarın eserlerinde evfemik vasıta olarak kullanıldığını görebiliriz.

Bunun gibi şahsı anlatan evfemik vasıtaların konu grubunu daha da genişletmek mümkün. Mesela, kadın sözcüğüne ait *mezlume*, *zaife* gibi; kız kavramını anlatan *acize*, *kerime* ifadeleri gibi; sahte dindar, riyakarları anlatan “*ehli sakal*” anlamlı evfemik ifadeler gibi; Rus ve Avrupalılar için kullanılan “*medeni milletler*” kinayeli evfemik vasıtalar gibi...

İnsan organlarının evfemik tarzda ifade edilmesi lazım olan kısımları ne kadar yumuşatılmış, kibarlaştırılmış olursa olsun, o anlam bizim tasavvurumuzda ayıp, söylenmesi kolay olmayan kavram olarak kalır. Alimler tarafından evfemizm denilen, ama evfemik özelliğini kaybedip disfema dönüşen çoğu birlikler hakkındaki görüşler bahisli konulardır (Mesela, *kızlık perdesi*).

Bazı durumlarda A. Kadirî’nin açık ifade edilmesi ahlak kurallarına uymayan kavramları kendi anlamında kullandığını görürüz. Fikrimize göre, bunlar metin içinde disfemizm olarak ifade edilir ve konuşma kültürünü bozar. Mesela, *haram kıl* (*cinsî organlardaki kullar*), *göğüs* gibi. Ama evfem normlarına uygun, söylenemeyen kavramların daha nazik ifadesi de yok zaten. Çöpü anlatan *cinas*, *ahlat*, *hilt*, *tezek* gibi ifadeler, insanın arka tarafında yerleşen azasını anlatan *art* (*arka*) ifadesi, erkeklerin cinsî azasını anlatan *kuş*, göğsü anlatan *meme* ifadeleri bunun gibilerdir.

“Yaşlıların dediğine göre, eğer saksagan zurnacı kurbağayı kendi nikâhına alırsa, bu iki dişiden

olan yavru bülbül-ü hafızı gagalayacak öyle bir karga olurmuş ki, işte şu Elbek efendinin öyle kuşudur.” (“Botka”, s. 166)

A.Kadirî'nin o devir metbuatında daha çok hiciv hikayeleri olduğunu hesaba katarsak, kahramanların gülmeceyle dolu konuşmalarında, jargonlarında evfemik şekilde ifade edildiğini görebiliriz. “Ay, - dedim, ay, ay, seni züppelerine pes ettireyim, dedim”. (“Taşpolat tajang nima deydi?”, s. 279) anlamı idrar yapmak olan pes etmek ifadesi bireysel evfemasırasına girip tıpla ilgili hadise, örf adetle ilgili bir şey de olabilir.

Yazar kabiliyetini kendinde yansıtan bireysel evfemalar dil sathında ayrı bir önem arzeder. Bu sadece belli süreçte kendi değerine, özelliğine sahip ifadelerdir. Mesela, **hamrah** (yoldaş) - (bir. evf. - anlamı: kocanın hayali) O anlarda hamrahsız uyuduğum gerçek, - dedi, - çünkü başkalarından tümüyle ümidim yok, hamrahım bana hep yeis verir, dehşetimi de arttırıyordu. (“Ötgan kunlar”, s. 331)

Yine bir örnek – “kuyruksuz”. Bu evfem açık saçık, kısa giyinen insanlar için kullanılmıştır. Bu kelimenin hayvanlardaki “kuyruk”la hiç bir ilgisi yok tabii ki, ama metin içerisinde aynen kısacık giyinen insanlar için söylendiği anlaşılır. “Başlarına saç koyan, adlarını genç koyan, fehş denileni faş eden, yine adını genç koyan, kuyruksuzlarımıza selâ-â-â-m!” (“Selâname”, s. 142)

Vurgulanması lazım ki, isimle bağlı evfemalargeçmişten beri vr olup, Türkî halklarda bunun kendine özgü bir sebebi var. (Amanturdiyev, 2009, s.228) Mesela, hastalıktan kurtulamayan bir çocuğun ismini değiştirmek, ailedeki çocukları ölmüşse doğan çocuğa *Ölmez*, *Dursun* gibi isimler koymak veya lâkapların isme dönüşmesi gibi durumlar da var. Bunula birlikte ahlak normları isteğine göre, eski zamanlardan beri eşi, kayın peder, kayın validesi ve diğer akrabalarının adını söylememek, kendisinin uydurduğu özel lâkap – evfemik adla müracaat etmek Orta Asya halklarında örf sayılır. Özellikle, Özbek ailelerinde kendi eşlerini ilk evlatlarının adıyla çağırarak bugüne dek saklanmıştı.

Rana I (bir. evf. - anlamı: Nigar Ayım) Mahdum tonu (Özbek erkeklerinin milli giysisi) ışığa tutup: - Yok, adras (Özbek kadınlarının milli giysisi) olmaz, Rana, - dedi tonu yerine koyup, - deminki bezi ver.

Rana II (bir. evf. - anlamı: Salih Mahdum) ranaya Nigar Ayım da katıldı: - Kimse utanmasın, Rana... Nigar Ayım kocasının arkasından koşarak çıktı: - Hey, Rana! - dedi avluda giden Mahdum'a, - ekmeklerimiz eskidi, hamur yapmaya zaman az, pazardan sıcak ekmek gönderir misiniz? (“Mihraptan çayan”, s. 86)

Yazarın insanın bedensel kusurlarını anlatan evfemik ifadeleri de çok önemlidir. Mesela:

zamansız yaratılmış (evf. - anlamı: erken doğan) “Tahminen yirmi yaşlarındaki bu çocuk sarışın, büyük ve parlak kırmızı gözlü, yüzünü kaplayan burun, alını ne kadar dışarıya çıkmışsa, yüzü o kadar içeri giren, kısacası zamansız yaratılan bir yaratıktı.” (“Ötgan kunlar”, s. 172)

bir gözü doğuda, bir gözü batıda (evf. - anlamı: şaşıl, bedensel kusurlu) Dört tarafa koşturmaktan dili tutulmuş, bir gözü doğuda, bir gözü batıda; hareketli, ama bereketsiz bir kişi istiyorsanız doğrudan doğruya Osmanhan efendiyle görüşün. (“Altı yıllık bazm”, s. 201)

İnsanın manevî kusurlarını anlatan evfemik ifadelerden *goshor* (saf), “*vicdanlı*” (vicdansız/turnak içinde olduğu için ters anlam ifade eder), *burnundan ziyan görmek* (kibirilenmek), *omzu kaşınmak* (parayla ilgili kötü işler yapmak), *gagasna direnç koymak* (kibirli) vb.

Bununla birlikte **vicdanının tadı kaçmak** (evf. - anlamı: vicdansa dönüşmek) ifadesi de uslûbî evfemdir. İnsanın olumsuz özelliğine şaka yoluyla ilgi gösterilir. Kadının bu durumunu okuyucular hükmüne bırakıyorum, kendim ise şöyle diyorum: eğer siz kitabın sözüne inanırsanız vicdanınızın biraz tadı kaçmış olacak. (“Şallakı”, s. 252)

Alkollü içecekleri anlatan evfemik ifadeler A.Kadirî eserlerinde daha çok hicivli kahramanlar dilinden beyan edilip argo olarak kullanılır. *Zehir* (rakı), “*ab-ı surh*” (şarap), *abırahmat* (rakı), *ihtiyar* (rakı), “*kızılca*” (konyak), “*kırk gazlı*” (rakı) gibi örnekleri getirebiliriz. Argolu evfemler bazı grupların nutkunda oluşturulup sadece şu grup için ayrı bir şifre olarak kullanılan bazı ifadeler evfemik özelliğe sahip:

düzene sokmak (evf. – anlamı: öldürmek) *Şimdiye kadar bir düşünürsen, on bir insanın kellesini almışım, iki rusu da düzene sokmuşum; ermeniyle farslardan ise hazreti Bahaüddin olmuş.* (“Taşpolat tacang nima deydi?”, s. 281)

Malûm ki, hakaret ya da beddualar kendiliğinden disfemik çelliğe sahip olup, kötü düşünce, arzu, dinleyiciye kötü moral verir. Yazarın mahareti, kelime seçebilme sanatı şunu gösterir ki, o halk deyimlerini kendince yenileyip tesir gücünü artırır ve halka geri verir. Yazar bu sırada halk dilinde mevcut olan “*zantalak*” gibi disfemik bedduanın diğer bir seçeneğini de bulur. Yani, “*singlitalak*” tarzında.

1. **Zantalak** (disf. beddua) *Fakiri böyle durumda görünce, nasıl da şaşmasın, zantalak, dinsiz!* (“Kalvak mahzumning hotira daftaridan”, s. 303)

2. **Singlitalak** (disf. beddua) *Sefer bezci mamatkul’u durdurup sordu: - O kimdi, o? – O işte, molla değil, singlitalak işte... Kendiniz de verecekmışsınız!..* (“Mihraptan çayan”, s. 172)

Ama hakaret ve bedduaları Anvar Amanturdiyev hayvancılarının nutku misalinde evfemik şekilde da olabileceğini söylüyor (Amanturdiyev, 2009; 28). Mesela, “*Artık yerimiz elden gitti desene, evi yansın bolşeviki, yerin dibine batsın bolşevikler!*” (“Tarvuz koltuktan tuştı”, s.101) Kıyaslayalım “ölsün” – “yerin dibine batsın”. Tabii ki, ikinci seçeneğin olumsuz ifadesi “ölsün”e göre daha yumuşaktır.

yeri cennette olmak. (evf. beedua) *Eğer işin kötü giderse, yerin cennette olsun!* (“Moçalov”, s.115).

A.Kadirî eserlerinde implitle ifade edilen hakaret, beddualar da vardır. “*Elinden kamçı, belinden bıçak, bıyığının altındaki kokulu ağzından “Kızını...anani... dinini...atalarını...” gibi zikr-i alîler hep vurgulanıyordu*” (“Moçalov”, s.114) Burada hakaret üç noktayla ifade edilmiş. Ama, N. İsmatullayev K.K.Şahcuri’nin “sözcük ya da tamlamaları, mesela, “Иди ты...” (“Git sen”) tamlamasındaki “к чëпту” (“şeytana”) kelimesini bırakıp ta evfemizm oluşturulabilir” (Şahcuri, 1956, s.13) fikrine karşılık göstermiş, “evfemizm hadisesi belli bie kelimenin yerine ikinci bir kelime ya da tamlamanın kullanılmasıdır, bu örnekteki üç nokta yerine “к чëпту”nun ya da başka bir kelimenin kullanılması “Иди ты...” tamlamasını söyleyen insanın dışında kimseye belli olmaz, bununla birlikte üç nokta da şartlı olarak kullanılan işaret, onun hiç bir anlamı yok” diyor. İlmî izlenimlerimizin sonucu ise yukarıdaki görüşlere zır sonucu ortaya koyuyor. Çünkü, tırnak içine alınan kelime veya tamlama metin içerisinde ters anlam ifade etmesi dinleyiciye malûm olması, belli grupların kullandığı argolu evfemlerin konuşanın nutkunda dinleyici için de anlaşıldığı ve nihayet ellipsise uğrayan (üç noktayla ifade edilen) “kapalı” kavramlar da herkes için anlaşılır ifadeler olduğu kendi isbatını buldu. Çünkü, metin anlamca o kavrama yakın düşünceyi insanın gözünün önüne sergiler. Yine de ilk düşünülen fikir gerçek olup, ahlak kurallarına uymaması nedeniyle kültürce tırnak içine alınır veya üç noktayla yazılır. Bunun dışında A. Kadirî’nin bireysel evfemleri de var ki, onları sadece “söyleyen insandan başka kimseye belli değildir” diye bakarsak, yazarın yazdığı ifadeler yersiz, önemsiz olurdu.

Sonuç

Yukarıdaki görüşlere dayanarak özbek dili evfemizm ve disfemizmlerini, bütün çeşitlerini kapsamazsa bile, konuşmada çok kullanılanlarını sözlük tarzında öğrencilere sunmak lazım sonucuna vardık. Ta ki, söylenen ifade sadece konuşan için anlaşılır tarzda değil de, her türlü dinleyici için anlaşılır tarzda olsun. İkincisi, evfemizm ve disfemizmin mecaza dönüşmesindeki yardımcı hadiseleri, evfemik ve disfemik eş anlamlılık, evfemik ve disfemik eş seslilik, ellipsise uğrayan evfemik ve disfemik beddua, hakaretleri öğrenmek, yorumlamak gerek ki, bu haidse ayrı bir doğrultu – alan olarak yükselsin.

Bunula birlikte, dilin yükselmesine, dünya dilleri arasında kendi yerini almasına yardımcı olsun. Zira, özbek dilinin geniş olanaklarından, güzelliğini yansıtan bu ifadeler milli sözlüköülüğümüzü zenginleştirmeye de hizmet eder.

Edebiyat

1. Kadirova, H. B. (2020). Klassifikatsiya evfemisticheskikh sredstv po semanticheskomu ob'yomu. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, (23[77]), Part 1, 39–43.
<https://cyberleninka.ru/article/n/klassifikatsiya-evfemisticheskikh-sredstv-po-semanticheskomu-obyomu/viewer>
2. Samoylovich, A. N. (1929). Zhenskie slova u altayskikh turkov. *Yazyk i literatura*, 3, 124–126.
3. Akhmanova, O. S. (1969). *Slovar' lingvisticheskikh terminov*. Sovetskaya entsiklopediya.
4. Ahmedov, A. (1976). Hozirgi o'zbek tilida ana va mana so'zlari. *O'zbek tili va adabiyoti*, (2).
5. Ismatullaev, N. (1964). O'zbek tilidagi evfemizmlar va ularning klassifikatsiyasiga doir. *O'zbek tili va adabiyoti*, (1), 57.
6. Ismatullaev, N. (1963). Hozirgi o'zbek tilida evfemizmlar. *ToshDPI ilmiy asarlari*, 42(1), 19–28, 59.
7. Ismatullaev, N. (1964). Evfemizmlarning lug'at sostavini va so'z ma'nolarini boyitishdagi ahamiyati. *ToshDPI ilmiy asarlari*, (2), 3–12.
8. Ismatullaev, N. (1963). *Evfemizmy v sovremennom uzbekskom yazyke* (Abstract of PhD dissertation).
9. Kadirova, H. B. (2021). Prispособlenie strategii i taktiki disfemizatsii politicheskikh ponyatiy. *Innovatsii. Nauka. Obrazovanie*, (33), 924–929. https://drive.google.com/file/d/liW-LCu9NQdQl_O2N2UCNbyz6YmRrGt1h/view
10. Kadirova, H. B. (2020). Evfemizmy i disfemizmy kak otrazhenie kul'tury obshcheniya. *Vestnik nauki i obrazovaniya*, (21[99]), Part 1, 35–37.
<http://scientificjournal.ru/images/PDF/2020/99/evfemizmy-i-disfemizmy-kak.pdf>
11. Kadirova, H. B. (2020, January 28–29). Evfemiko-disfemisticheskie znacheniya v peresechenii strukturno-pragmaticheskogo analiza. In *Proceedings of the International Scientific Review of Problems of Philosophy, Psychology and Pedagogy*. <https://scientific-conference.com/h/sborniki/112-10-00-00-filologicheskie-nauki/2172-euphemic-dysphemistic-values.html>
12. Kadirova, H. B. (2021). Evfemicheskiy i disfemicheskiy smysl v strukturno-pragmaticheskom analize. *Mirovaya nauka*, (4[49]).
https://6f11d5b6-a34f-44d4-b696-52ed0e72afa9.filesusr.com/ugd/b06fdc_ae9b8316d0934efc97e38002e89e1411.pdf
13. Qodiriyini qo'msab: Yodnoma. (1994). Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
14. Omonturdiyev, A. (2009). *Professional nutq evfemikasi (chorvadorlar nutqi misolida)* (Doctoral dissertation).
15. Omonturdiyev, A. (2000). *O'zbek nutqining evfemik asoslari*. NS.
16. Omonturdiyev, A. J. (1996). *Bir so'z lug'ati*. Jayhun.
17. Omonturdiyev, A. J. (1997). *Evfemik vositalarning funksional xususiyatlari* (PhD dissertation).
18. Omonturdiyev, A. J. (2002). Evfemik omonimiyaga doir. In *Tilshunoslikning dolzarb masalalari* (Part 1, 70–73). Universitet.
19. Hojiev, A. (1985). *Lingvistik terminlarning izohli lug'ati*. O'qituvchi.
20. Shakhzhuri, K. K. (1956). *Evfemizmy i ikh rol' v izmenenii znacheniya slov* (Abstract of PhD dissertation).
21. Shomaqsudov, A., Rasulov, I., Qo'ng'urov, R., & Rustamov, H. (1983). *O'zbek tili stilistikasi*. O'qituvchi.

Daxil oldu: 12.10.2025

Qabul edildi: 07.12.2025